

УДК 141.319.8:37.015

Василь ТКАЧЕНКО

РЕКВІЄМ ПО МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: ПОВЧАЛЬНІ УРОКИ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті порушені питання кризи ідеології, політики та практики мультикультуралізму в сучасному глобалізованому світі, основні напрями консервативної та ліберальної критики мультикультуралізму в Європі, деякі проблеми реалізації етнонаціональної політики в Росії та Україні.

Ключові слова: *глобалізація, національна ідентичність, мультикультуралізм, культурне розмаїття, міжкультурний діалог, толерантність, гуманітарна освіта, навчання демократичній громадянськості, культурний суверенітет, принцип історизму.*

XXI століття ознаменувалося усвідомленням головного виклику сучасному людству. Як зазначалося в «Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй», прийнятої резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року, «головним завданням, що стоїть перед нами, є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу. Це пов'язано з тим, що, хоч глобалізація відкриває широкі можливості, її благами нині користуються досить нерівномірно і нерівномірно розподіляються її витрати... Саме тому глобалізація може набути повністю всеохоплюючого і справедливого характеру лише за допомогою широкомасштабних й наполегливих зусиль щодо формування образу майбутнього, заснованого на нашій спільній належності до роду людського у всьому його різноманітті» [1].

Цей виклик, зрозуміла річ, вимагає пошуку адекватної відповіді, в тому числі й у сфері освіти. Вирішальна роль у формуванні такого образу майбутнього, безумовно, належить гуманітарним наукам — де людина, у розмаїтті своїх фундаментальних цінностей, всіх сфер своєї життєдіяльності стоїть у центрі уваги. Зокрема гуманітарні науки покликані дати відповіді на актуальні питання особистої та національної ідентичності, мультикультуралізму, політичної коректності та допустимих меж толерантності. В цьому контексті вимагають осмислення й деякі сучасні прогнози щодо викликів та можливих

загроз самому існуванню національних держав, оскільки, мовляв, культура була в минулому тим, що лежало в основі створення національних держав, а в майбутньому вона стане тим, що їх зруйнує.

Європейські принципи

Отже, гуманітарні напрацювання в освітній сфері вимагають до себе серйозної уваги не в останню чергу в контексті розгортання міжкультурного діалогу. Раптовий спалах інтересу до етнонаціональної проблематики у зв'язку з радикальними заявами канцлера ФРН Ангели Меркель, президента Франції Ніколя Саркозі та прем'єр-міністра Великобританії Девіда Кемерона щодо провалу європейської політики мультикультуралізму якось залишили в тіні попередні експертні висновки і застереження на майбутнє. Наприклад, науковці та освітяни ще десяток років тому попереджали політиків *про кризу мультикультуралізму, наголошували на необхідності переходу до нової моделі міжкультурного діалогу*. Саме напрацювання цих експертів у гуманітарній сфері й дали у свій час матеріал для прийняття Опатійської декларації Конференції міністрів культури країн-учасниць Ради Європи 2003 року про міжкультурний діалог, а також Афінської декларації міністрів освіти 2003 року з питань міжкультурної освіти.

В результаті проведеної серії колоквиумів і конференцій та Третьому саміті глав держав і урядів країн — членів Ради Європи у Варшаві в 2005 року було ухвалено План дій, в якому було чітко проголошено міжкультурний діалог (а також політичний і міжрелігійний діалог) як засіб підтримки різноманітності європейських культур і джерело їх взаємозбагачення. Саміт закликав до нового діалогу між Європою і сусідніми регіонами — півднем Середземномор'я, Середнім Сходом і Центральною Азією. *З цього моменту розвиток міжкультурного діалогу став політичним пріоритетом Комітету Міністрів Ради Європи*.

Наступна конференція європейських міністрів, що відповідають за культуру, відбулася в жовтні 2005 року у португальському місті Фаро. В «Декларації Фаро» в основних рисах було сформульовано стратегічну лінію Ради Європи з міжкультурного діалогу. Документ поміщав стратегію щодо впровадження культурного діалогу в контекст загального спрямування Ради Європи з підтримки прав людини, демократії і верховенства права, спрямованих на посилення соціальної взаємодії, миру й стабільності. *Саме в такий спосіб Декларація наголосила, чому міжкультурний діалог стає основним напрямом у всіх сферах діяльності Ради Європи*.

Втім, від декларування стратегічної лінії до досягнення реальних результатів — дистанція велетенського розміру. Йдеться, зокрема, про наукове обґрунтування, а далі й широке визнання та поширення у сфері освіти нового

понятійного апарату, який би був адекватний сучасним реаліям. Так, у підготовленій Радою Європи «Білій книзі» з міжкультурного діалогу, затвердженій міністрами закордонних справ країн-членів Ради Європи у Страсбурзі 7 травня 2008 року, визнавалось, що *«сам вираз «міжкультурний діалог» все ще залишається невизначеним... Частково це пов'язано з тим, що поняття міжкультурного діалогу поки ще не увійшло в загальноприйнятий лексикон і не має простого визначення, яке можна було б безпосередньо використати у будь-якій конкретній ситуації. Але це засвідчує й про реальну відсутність ясності стосовно практичного значення поняття міжкультурний діалог»* [2].

Зазначене створювало додаткові труднощі в осмисленні сутності сучасних суспільних процесів. Наприклад, одні експерти ставили під знак запитання, чи є взагалі можливим порозуміння з тими, хто відмовляється від діалогу на підставі принципового відторгнення фундаментальних засад та культурних цінностей іншої сторони? Інші стверджували, що за будь-яких умов готовність до діалогу може стати врешті-решт відправною точкою для більш тривалого процесу пошуку взаєморозуміння з потенційними учасниками діалогу. У тій же «Білій книзі» застерігалось, що *«міжкультурний діалог неможливо прописати за допомогою закону»* – насамперед має існувати прагнення до нього та політична воля з боку різних суспільних груп інтересів. До того ж діалог *може бути успішним лише за виконанням деяких попередніх передумов:* 1) демократичне управління культурним різноманіттям має бути адаптоване до конкретних умов держави; 2) таке управління має відбуватися за широкої участі демократичної громадськості; 3) навички міжкультурного діалогу люди мають набувати саме в освітньому процесі викладання та виховання.

Конкретизуючи ситуацію, «Біла книга» виділяла навіть спеціальний розділ — «Ключові галузі знань: демократична громадянськість, мова, історія». У ньому наголошувалося, що *навчання демократичній громадянськості* є фундаментальним елементом для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного і міжрелігійного діалогу й солідарності, так само як і для рівності між чоловіками і жінками. *Саме такий тип навчання має охоплювати собою будь-які формальні і неформальні освітні заходи.* Отже, йдеться не лише про професійну підготовку задля трудовлаштування в різноманітних профільних галузях виробництва та обслуговування. *Другою безумовною стороною навчального процесу є «громадянське, історичне, політичне і правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини».*

Особливого значення надавалося *проблемі вивчення мов.* Як зазначається в документі, мова часто стає бар'єром для ведення продуктивного культурного діалогу. Навіть «рідко використовувані мови мають бути захищені від небезпеки зникнення, оскільки вони вносять свій вклад в культурне багатство Європи». Однак для того, щоб люди стали повноправними громадянами,

слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення».

Особливого значення Комітет Міністрів Ради Європи надає **проблемам вивчення історії**. В документі наголошується, що «викладання історії в демократичній Європі має посідати важливе місце у навчанні відповідальних і активних громадян і в розвитку поваги до всіх типів відмін, заснованих на розумінні національної ідентичності». Розвиваючи в учнях та студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, «викладання історії допоможе уникнути повторення чи заперечення Голокосту, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого і для розвитку фундаментальних цінностей, яким Рада Європи особливо віддана. Це вирішальний фактор для примирення, визнання, розуміння і взаємної довіри між людьми» [3].

Заклади вищої освіти, наголошується в «Білій книзі», відіграють важливу роль в розвитку міжкультурного діалогу завдяки освітнім програмам: як в ролі суспільних акторів у широкому розумінні цього слова, так і того місця, де міжкультурний діалог розвивається на практиці. В силу своєї універсальності, університет ідеально створений для розвитку відкритих і широких поглядів на світ на основі просвітницьких цінностей, а відтак має до свого розпорядження велетенський потенціал для підготовки «міжкультурних мислителів», які в подальшому посідатимуть все вагомніше місце в житті суспільства. Вимога до закладів вищої освіти в документі Ради Європи сформульовані в такий спосіб: «**потребується проведення наукових розробок в галузі міжкультурних знань, а також звернення до таких аспектів, як «учитися жити разом» та культурне розмаїття в усіх освітніх процесах**» [4].

Російський фактор

Отже, в добу глобалізації міжкультурний діалог набув міжнародного характеру. Так сталося, що окрім європейського інформаційного поля на гуманітарну сферу в Україні чинить вплив і російський фактор із своїми, часто принципово відмінними від європейських установками на суть і характер міжкультурного діалогу. Ігнорувати цей факт було б необачно.

23 січня 2012 року прем'єр-міністр Російської Федерації Володимир Путін в контексті президентської виборчої кампанії виступив із програмною статтею щодо форми самовизначення руського народу як «поліетнічної цивілізації, скріпленої руским культурним ядром». На відміну від часів Бориса Єльцина, коли вживався термін «россияне», Путін надає перевагу терміну «русские». Відтак і ми в статті будемо вживати ненормативне для українського правопису слово «русській» для акцентування саме цього смислу у виступі Путіна.

По-перше, на його думку, Росія як «поліетнічна цивілізація» принципово відрізняється від Європи, де, мовляв, «плавильний казан» асиміляції барахлить і чадить — і не здатен «переварити» все наростаючий масштабний міграційний потік. Відображенням цього в політиці став «мультикультуралізм», що заперечує інтеграцію через асиміляцію. За цією констатацією слідує висновок Путіна, більше схожий на вирок: «За провалом «мультикультурного проекту» стоїть криза самої моделі «національної держави» — держави, що історично розбудовувалася виключно на основі етнічної ідентичності. І це — серйозний виклик, з яким доведеться зіткнутися і Європі, і багатьом іншим регіонам світу» [5]. На нашу думку, це положення вимагає окремого копіткого аналізу.

По-друге, на відміну від Європи, принципову відмінність етнонаціональних проблеми Росії Путін вбачає в тому, що вони, мовляв, «напрямую пов'язані із зруйнуванням СРСР, а по суті, історично — великої Росії, що склалася ще в XVIII столітті». Відповідно вирішення етнонаціональних проблем він пропонує на шляху утвердження Росії як «історичної держави»: «русский народ є державоутворюючим — по факту існування Росії. Велика місія русских — об'єднувати, скріплювати цивілізацію... Скріплювати такий тип держави-цивілізації, де немає «нацменів», а принцип розпізнання «свій-чужий» визначається спільною культурою і спільними цінностями. Така цивілізаційна ідентичність заснована на збереженні русскої культурної домінанти, носіями якої виступають не лише етнічні рускіє, але і всі носії такої ідентичності незалежно від національності». Отже, в сучасній Росії саме поняття «національні меншини» ставиться під сумнів.

Третє стосується бачення Путіним методів забезпечення єдності такої «держави-цивілізації». Якщо в європейських документах йдеться про культивування діалогу на основі демократичних традицій, то російська традиція диктує принципово інший метод: «Самовизначення русского народу — це поліетнічна цивілізація, скріплена рускім культурним ядром. **І цей вибір російській народ підтверджував раз за разом — і не на плебісцитах і референдумах, а кров'ю. Всією своєю тисячолітньою історією.**

Ніхто не стане заперечувати непростого і досить таки кривавого історичного шляху утвердження в Росії як держави-цивілізації. Однак не остання роль в процесі державної консолідації відводиться сфері освіти: «Вибір освітньої програми, різноманіття освіти — наше безумовне досягнення. Але варіативність має опиратися на непорушні цінності, базові знання і уявлення про світ. Громадянське завдання просвітництва, системи освіти — **дати кожному той абсолютно обов'язковий обсяг гуманітарного знання, який складає основу самоїдентичності народу. І в першу чергу мова має йти про підвищення в освітньому процесі ролі таких предметів, як російська мова, російська література, вітчизняна історія — природно, в контексті всього багатства національних традицій і культур.**

Тут, як мовиться — нічого ні додати, ні відняти. От тільки «загогуліна», як любив висловлюватися Борис Єльцин, полягає в отому самому «контексті всього багатства національних традицій і культур». Наприклад, Путін пише, що «етнічні українці живуть на просторі від Карпат і до Камчатки» (коли це регіон Карпат став російським?). Але при цьому йому нічого сказати про те, як забезпечені хоча б освітні права українців Росії, на відміну від України, де російською мовою навчається майже 740 тисяч учнів, і ще понад мільйон (1 284 505) учнів вивчає російську мову як предмет. Поза всяким сумнівом, Путіну до вподоби інший сценарій етнонаціональних відносин: «процес взаємного привикання, взаємного проникнення, змішування народів на сімейному, на дружньому, на службовому рівні». Чим це «змішування» відрізняється від горезвісного «плавильного казана» асиміляції, який «чадить і барахлить» — важко сказати. Тут різниця між словом і ділом — вражаюча.

Але в чому не відмовиш Путіну — він у першу чергу російський державник. Його бентежить те, що у багатьох головах ще не закінчилася громадянська війна, а тому проблеми історії Росії, на його переконання, мають висвітлюватися так, щоб формувалася «єдність історичного процесу, в якому б представник кожного етносу, так же як і потомок «червоного комісара» чи «білого офіцера», бачив би своє місце. Відчував себе спадкоємцем «одної для всіх» — суперечливої, трагічної, але великої історії Росії».

Однак і тут виникають запитання: чому поняття «єдність історичного процесу» глорифікується, коли мова йде про Росію, і чому в такій «єдності історичного процесу» відмовлялося Україні? Чому в головах адептів «Русского мира» на п'єдестал пошани виноситься Денікін, але проголошується анафема щодо таких постатей в історії України, як Мазепа, Петлюра чи Бандера? Що й казати — і ті, й інші постаті складні й неоднозначні, але тоді історичні особистості як однієї, так і іншої країни мали б однаковим чином бути розглянуті під кутом зору «єдності історичного процесу». Тим більше — не слід забувати про здобутки України на шляху досягнення такої єдності. Наприклад, показовим для новітньої України став грудневий референдум 1991 року про незалежність, а також позачергове демократичне переобрання народних депутатів Верховної Ради та президента України в 1994 році. Це була наочна ілюстрація демократичності становлення моделі тієї самої «національної держави», кризу якій взявся пророкувати Путін у своєму виступі. І це при тому, що схильність українського народу до пошуку історичного компромісу різко контрастувала із розстрілом Білого Дому в Москві у жовтні 1993 року.

Український шлях

Ще одне свідчення вірності демократичному шляху нашої країни — парламентські слухання «Етнонаціональна політика України: здобутки і пер-

спективи», що відбулася 11 січня 2012 року у Сесійній залі Верховної Ради. Ці слухання стали першою за двадцять років незалежності спробою комплексного і критичного аналізу етнонаціональної політики України. Ми далекі від того, щоб оцінювати результативність проведеного заходу у пишномовних епітетах — скоріше всього відбулася робоча зустріч, на якій було здійснено продуктивний обмін думками, висловлено ряд зауважень та пропозицій щодо подальшого налагодження конструктивного суспільного діалогу.

В даному випадку ми розглядаємо матеріали цих парламентських слухань як своєрідний матеріал для моніторингу стану суспільної думки з проблем етнонаціональної політики — з усіма її досягненнями, проблемами та упущеннями. Звісно, впродовж 20 років незалежності вийшов великий масив наукової літератури із зазначених проблем, здійснено ряд освітніх програм. Але в них була представлена в основному експертна точка зору, яка невідомо в якій мірі була затребувана в соціумі (що переймався здебільшого проблемами адаптації та виживання), а також в українському політикумі (перейнятого проблемами влади та переділу власності). Отож парламентські слухання стали своєрідним комплексним тестом результативності впливу сфери гуманітарної науки та освіти на стан суспільної думки України. На відміну від Державної Думи РФ, яка за висловом Бориса Гризлова не є «місцем для дискусії», Верховна Рада України засвідчила під час цих парламентських слухань свою здатність до суспільного діалогу.

Насамперед, впадала в очі присутність у Сесійному залі Верховної Ради трьох груп інтересів — 1) політиків, 2) представників громадських організацій, 3) науково-експертних кіл. І це нормально для демократичного суспільства, бо хвалена «одностайність» радянських часів, як відомо, виявилася малопродуктивною як в осмисленні теорії, так і в здійсненні практики. Те, що ці групи інтересів трактували стан справ в Україні кожен із своєї точки зору, теж нормально — будь-який діалог починається з окреслення позицій та інтересів. Характер дискусії тривав у діловому режимі, представники всіх трьох груп інтересів засвідчили своє прагнення порозумітися щодо досягнення етнонаціональної стабільності в країні. На загал не спостерігалось взаємних випадів і звинувачень. Групи інтересів, якщо й не доходили спільної точки зору на деякі питання, принаймні почули один одного в обстановці пануючої толерантності та політичної коректності. І це обнадіює.

Тепер про пріоритетні інтереси кожної з груп. По-перше, *представники політичних* кіл акцентували насамперед увагу на відсутності в країні гострих етнонаціональних конфліктів. Це відверто виграшна позиція, особливо на тлі тих проблем, які змушений був визнати Владімір Путін стосовно Росії: «ми виявилися на грані, а в окремих відомих регіонах — і за межею громадянської війни, причому на етнічному ґрунті». По-друге, під час парламентських

слухань оцінювалося як досить продуктивне існуюче правове забезпечення національних меншин в Україні, а також практичне втілення державного курсу, наприклад, щодо ефективного впровадження системи освіти мовами національних меншин. І це теж плюс. По-третє, констатувалася значна увага до запитів національних меншин у сфері культури, проведенні різноманітних фестивалів та конкурсів. У підсумку, за виступами представників політичних партій проглядалася особлива заінтересованість у підтримці їхніх кандидатів з боку етнічних громад під час чергових виборів до Верховної Ради України. І цю позицію теж можна зрозуміти.

Пріоритетні *інтереси представників громадських організацій* теж мали свою специфіку. Привертало увагу те, що у їх виступах практично була відсутня проблематика, пов'язана з визнанням провалу політики мультикультуралізму в Європі. Лідери громадських організацій, як правило, акцентували увагу здебільшого на одній стороні — необхідності збереження культурної спадщини національних меншин. В чому всі були практично однакові — так це в необхідності поновлення діяльності єдиного державного органу управління у сфері етнонаціональних відносин, а також в гострій потребі виділення додаткових державних коштів на підтримку діяльності громадських організацій етнічного спрямування. Щоправда, про роль меценатів із середовища етнічних груп практично ніхто не згадував, хоч, як відомо, в бізнесі таких немало.

Що насторожувало — у виступах представників першої й другої групи інтересів спостерігалася тенденція до редукування *етнонаціональної* політики у більш вузьке русло *етнополітики*, коли акцент переносився на збереження етнічної специфіки національних меншин, але лише побіжно ставилося питання консолідації української нації, насамперед посилення ролі і місця титульного українського етносу в цьому процесі. Ситуацію спасала присутність на парламентських слуханнях третьої групи інтересів — *представників наукових та освітніх закладів*. Останні, як на нашу думку, продемонстрували здатність до системного аналізу, об'єктивності та широких узагальнень.

По-перше, наголошувалося, що в усіх правових актах, якими регулюється етнонаціональна політика України, «починаючи від Основного закону держави, відсутня згадка і взагалі не визначено в правовій формі статус національної більшості, титульного етносу. Формально-правове замовчування національної більшості є наслідком матричного копіювання європейського і загалом міжнародного права у застосуванні до української ситуації». Як результат, етнонаціональна політика в такій редакції виходить із невірної презумпції нібито асиміляційної мовної і культурної загрози з боку українського етносу, який, насправді, в силу тривалої дискримінаційної політики щодо нього має такі ж втрати в ознаках своєї ідентичності, як і національної меншини, крім хіба що російської, румунської й угорської (О. Майборода).

По-друге, були висловлені пропозиції щодо найбільш ефективної управлінської моделі державної етнонаціональної політики. Із чотирьох визнаних у світі моделей (сегрегаційна, асиміляційна, маргінальна й інтеграційна) перші три моделі пропонувалося відкинути як непродуктивні, а залишити одну — інтеграційну. Міжетнічна інтеграція, згідно цієї моделі, має стати невід’ємною складовою політики національного діалогу і внутрішньої консолідації. В основі інтеграції українського суспільства мають бути покладені три основні суспільні цінності: територіальний загальнонаціональний патріотизм; українська державність; державна українська мова (В. Трощинський).

По-третє, було привернуто увагу до викликів і ризиків у разі недооцінки як ситуації в Україні, так і наявних світових тенденцій. Зазначалося, що у разі, коли у центр уваги не буде поставлено питання про мовно-культурне відродження титульного етносу, можна буде очікувати гостру реакцію на загрозу своєї ідентичності. Як засвідчують соціологічні дослідження, впродовж останніх десяти років стало помітним суттєве зростання рівня ксенофобії щодо ромів (циган), стає ймовірним «зростання соціальної відчуженості всередині слов’янського кластера, поступове відчуження від росіян та білорусів». Ситуацію ускладнює і те, що Україна стала четвертою в світі державою, яка приймає іммігрантів, серед яких дозвіл на проживання отримують переважним чином не висококваліфіковані спеціалісти, а родичі вже прибулих іммігрантів. І це в ситуації, коли «кожен сьомий українець — це трудовий мігрант». Відтак об’єктивно постають питання до нашої етнонаціональної політики: «а чи адекватна вона за своєю сутністю, оперативністю, ефективністю, прогнозованістю цим викликам»? (І. Кресіна).

Це лише деякі з піднятих на парламентських слуханнях проблем. Однак вони вимагають продовження суспільного діалогу й пошуку конструктивних рішень, в тому числі й в системі науки та освіти.

Жага ідентичності

Характер перебігу парламентських слухань в Україні вносить певний елемент оптимізму. Принаймні так хотілося б думати, оскільки в нормальній політичній практиці перед прийняттям якихось радикальних політичних рішень має відбутися обговорення проблеми на експертному та на громадському рівнях. Особливо важливим є досягнення згоди щодо базового понятійного апарату, без чого будь-яка дискусія приречена на неуспіх — про базові поняття слід домовлятися. На нашу думку, в контексті піднятих нами проблем насамперед слід розібратися з такими поняттями як «ідентичність» та модель «національної держави» — чи дійсно вона історично розбудовувалася виключно на основі етнічної ідентичності, як то стверджує Володимир Путін.

На загал у сучасній науці під етнокультурною ідентичністю розуміється складний соціально-психологічний феномен усвідомлення індивідом своєї спільності з певною етнічною групою на основі культури, а відтак психологічне переживання цієї спільності, що набуває певних культурних форм маніфестації. Прагнення до набуття ідентичності викликане глибокою психологічною потребою людини в упорядкованості уявлень про себе і своє місце в загальній картині світу. Така єдність з навколишнім світом забезпечується механізмом інтеграції в культурно-символічний простір етнічної спільноти.

Етнос нині також розглядається двояко. В першому випадку, *традиційне примордіалістське* розуміння етносу представляє його як об'єктивну історичну реалію в усіх історичних модифікаціях (плем'я-народність-нація), об'єднану спільним культурним ядром. В другому випадку, *конструктивістське й інструменталістське* розуміння трактує етнос як «уявлену спільноту», позбавлену реальних історико-культурних основ. Відтак декларується, що нібито будь-яка людина може ототожнити себе з будь-яким етносом — це право її вільного вибору. Але якраз цей момент і є надзвичайно уразливим. Навіть сприйнявши мову якоїсь спільноти, поділяючи риси її побутової культури, вдаючись до загальноприйнятої системи символів — ми можемо бути відторгнутими, якщо прийнята нами ідентичність не відповідає загальноприйнятому образу групи, до якої ми хочемо належати. Ідентичність — це продукт інтерактивної взаємодії як внутрігрупової, так і міжгрупової. За авторитетним свідченням С. Гантінгтона, хоч ті чи інші ідентичності в цілому й являють собою насамперед конструкти власної ідентичності, коли до цього вдаються «хто за бажанням, хто в силу необхідності, або з примусу», разом з тим люди набувають ідентичності «лише тоді, коли їх приймуть у своє колі ті, хто цю ідентичність уже набув» [6].

Таким чином, сконструйована ідентичність, яка не має під собою реальних основ, не реалізує свої соціальні та психологічні функції, а відтак — втрачає адаптивний ресурс. Наприклад, зазначав у свій час російський дослідник М. Губогло, навряд чи слов'янин зможе ідентифікувати себе з папуасом. Разом з тим ситуація, коли ідентичність людини зводиться до їх генетичних і генеалогічних коренів, теж породжує не менш трагічний конфлікт — кризу й розмивання особистості. Так, неможливо визначити ідентичність О. Пушкіна поза межами російської культури, посилаючись при цьому на його генетичні ознаки.

Ця складна ситуація може бути розв'язана лише за дотриманням принципу історизму. В процесі еволюції людства першою формою культурної ідентичності складали архаїчні групи на основі родових відносин, закріплених в культурних формах міфу і ритуалу. Наступний етап дав другу форму ідентичності — етнічність. Тут уявлення про родову спорідненість перейшли

із розряду актуальних в розряд додаткових. Головною стала інша форма — групова ідентичність на основі спільності мови, релігії, державності, міфів про історичну спорідненість тощо. Утворення сучасних націй супроводжувалося значущими соціальними й культурними трансформаціями, насамперед формуванням єдиної «надетнічної» громадянської культури, що, однак, дає підстави деяким дослідникам ставити під сумнів етнокультурну складову нації. Однак суть проблеми полягає в тому, що в процесі формування національної держави складаються *не стільки інші, нові, скільки додаткові, розширені* основи соціальної консолідації.

У загальному підсумку національна ідентичність зберігає у своїй структурі і «парадигму роду», і етнокультурні основи соціальної консолідації, переломлюючи їх, однак, через призму уніфікованої громадянської ідентичності: «В результаті сучасна національна ідентичність й несе в собі прецедентний характер. В залежності від конкретних історичних ситуацій відбувається актуалізація будь-якого із ідентифікаційних основ і/або виникає їх симультанна (одночасна) комбінація. Частіше всього це залежить від того, яким є характер реальної чи уявної небезпеки, що загрожує цілості «одиниці виживання» [7].

У підсумку такий підхід несе в собі значний креативний момент: еволюція історичних форм етнокультурної ідентичності не зводиться до лінійного руху від родової форми ідентичності (природної за своєю основою) до етнічної, а згодом і до національної, але являє собою нелінійний процес інтеграції й дистрибуції ідентифікаційних основ. В результаті складається ієрархічна вертикаль, різночасові складові якої мають здатність актуалізуватися і перебудовуватися під дією різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. Саме тому ми можемо розглядати і примордіалізм, і конструктивізм не взаємовиключними методичними моделями, а такими, що взаємно доповнюють одна одну, оскільки ідентичність означає «компроміс між тим, ким людина хоче бути, і тим, ким світ дозволяє йому бути. Ні бажання, ні обставини не являються єдиним фактором — мова йде про місце людини в картині, що складена із перетинання бажань і обставин» [8].

Відтак, жорстке прив'язування Путіним перспективи розвитку національної держави лише з етнічним фактором є штучним і науково не коректним. Ставлячи під сумнів можливість розбудови національної держави, Путін лише розчищає поле для утвердження концепції «особливої російської цивілізації», розкритикованої у свій час у книзі «Идеология «особого пути» в России и Германии», що вийшла в Інституті Кеннана (Москва). Головна ідея книги полягає в тому, що відстоювана офіційними колами Росії концепція особливої цивілізації є наскрізь ідеологізована: «вона не відображає, строго кажучи, специфіки, вона її придумує». Конструктивний шлях розвитку сучасних держав, в тому числі російської, науковці цього дослідницького центру

вбачають в громадянській інтеграції: «Вона не витісняє традиційну культуру, а доповнює її. Громадянська культура розвивається не замість національних культур, а разом з ними» [9].

Мультикультуралізм як історичний епізод

Повернемося до тези Володимира Путіна про неконструктивність «плавильного казана» асиміляції, який, мовляв, барахлить і чадить, та недовір'я «мультикультуралізму», що заперечує інтеграцію через асиміляцію. Як на нашу думку, до обох зазначених концепцій слід підходити делікатно, відштовхуючись також від принципу історизму, зважаючи разом з тим на всю парадоксальність історичного процесу. Зазначені концепції з'явилися у свій час на світ не з лихих намірів, а в результаті пошуку відповіді на вихід із минулих криз універсальним для людської практики шляхом «спроб і помилок». Зрозуміло, що всі ці спроби завжди виявляються на довгому історичному шляху більш або менш ефективними, а відтак завжди приреченими на критику.

І концепція «плавильного казана» і «мультикультуралізму» були характерними для ХІХ–ХХ століть — епохи трансформації імперій і становлення національних держав. Перший етап цієї епохи супроводжувався політикою заохочення до культурної та мовної однорідності. Досить згадати знаменитий вислів першого прем'єр-міністра Італійської Республіки Каміло Кавура: «Ми утворили Італію, тепер слід створити італійців». І він був не самотній у своїх помислах. Кращі уми того часу — Георг Фрідріх Гегель і Франсуа Гізо, Едуард Тейлор і Алексис де Токвіль, Жан Жорес і Макс Вебер — всі вони, при наявності різниці у політичних переконаннях, твердо дотримувалися принципу культурної однорідності національної держави. Культурна асиміляція досягалася переважним чином шляхом нав'язування населенню єдиної мови, насильного утиснення місцевих і привнесених мов (заміна німецької мови в парламенті Угорщини на латинь, а згодом — на угорську), жорсткого пригнічення локальної самоідентичності (зміна традиційного адміністративного поділу Франції на графства, герцогства і провінції — введенням департаментів за назвою річкових басейнів).

При цьому ступінь культурної і мовної однорідності в різних країнах міг суттєво відрізнятись. Так, формула французької революції була досить радикальною: «Одна країна, один народ, одна мова». В інших країнах акцент робився лише на досягнення однорідності в площині політичної та правової культури, але при цьому допускалась більша різноманітність в площині етнічної та релігійної самосвідомості. В усякому разі курс на громадянську інтеграцію здійснювався шляхом забезпечення культурної однорідності не так прямим тиском, як шляхом заохочення до неї опосередкованими засобами.

Наприклад, американська політика «плавильного казана» була нейтральною щодо дотримання етнічних особливостей культури в щоденному побуті, зате на публічному рівні заохочувала засвоєння іммігрантами єдиних громадянських норм на основі вивчення ними англійської мови, знання конституційних норм та історії країни, а також прийняття сукупних норм культури WASP — «білих, англосаксів, протестантів». Звісно, в щоденній практиці цей курс міг набувати й викривлених форм, коли за гаслом добровільної громадянської інтеграції проступав відвертий курс на насильницьку асиміляцію, яка до того ж ускладнювалася брутальною расовою сегрегацією.

Зрозуміло, що така політика стала все більш критично сприйматися громадською думкою, аж поки початок 1970-х років не ознаменував собою пришестя концепції «мультикультуралізму». В 1971 році принципи мультикультуралізму були включені до Конституції Канади, в 1973 році цей приклад був запозичений Австралією, а в 1975 році — Швецією. Впродовж 1980-х ці норми увійшли в політичну практику більшості країн Заходу й були визнані за основоположні міжнародними організаціями. Однак згодом з'ясувалося, що неможливо підвести під спільний знаменник такі «нації іммігрантів» як США, Канада і Австралія з одного боку, і традиційні національні держави Європи — з другого. В останньому випадку принципи мультикультуралізму вилилися на практиці лише в політику заохочення групової культурної різноманітності й простого сусідства етнічних спільнот, які часто-густо ігнорували принцип належності до єдиної національної державності. За оцінкою генерального директора Центру етнополітичних досліджень Еміля Паїна (Росія), «майже чотири десятиліття спостереження за наслідками впровадження в життя цієї політичної доктрини дають підстави для висновку про те, що вона, вирішуючи одні проблеми, наприклад, забезпечуючи звикання людей до неминучого і наростаючого в сучасному світі різноманіття, породжує інші, посилюючи міжобщинний розкол суспільства і провокуючи міжгрупові конфлікти» [10].

Було б легковажно пояснювати прийняття доктрини і політики мультикультуралізму за грубу помилку ідеологів, які, мовляв, не змогли передбачити всі негативні наслідки. Той же Еміль Паїн слушно пояснює феномен наростання етнічного традиціоналізму посиленням зовнішніх щодо культури імпульсів, а саме — сукупністю радикальних змін в економічному, інтелектуальному і політичному житті світу, які відбулися наприкінці 1960-х на початку 1970-х років. Насамперед стала змінюватися глобальна економічна стратегія. З кінця 1960-х років стало відчутним прагнення до скорочення витрат на робочу силу, соціальну інфраструктуру та екологічну безпеку, що стимулювало вивіз капіталу і перенесення промислових потужностей у країни, що розвиваються. Ця стратегія спонукала корпорації до пристосування своїх індустріальних

технологій та управлінських ідеологій до культурних особливостей країн третього світу.

Замість минулих західних стратегій відкидання традиційних культур з'явилася політика адаптації західної економіки до місцевих культур. Відтак змінилося й ставлення до іммігрантів із країн третього світу, легітимізуючи тим самим зростання етнічно-расового різноманіття в країнах Європи. Більше того, лівий європейський постмодернізм, представлений Гербертом Маркузе й іншими філософами-шістдесятниками буквально бомбардував європейську цивілізацію звинуваченнями у пригніченні прав народів на культурну самобутність. Ці ідеї були підхоплені в країнах Сходу. Багато дослідників нині звертають увагу на те, що політична філософія ісламського фундаменталізму являє собою своєрідний колаж із ідей лівого європейського постмодернізму та антиглобалізму. Це не могло не позначитися на щоденному житті іммігрантів у європейських країнах: стали виникати замкнуті моноетнічні, монорелігійні чи монорасові квартали і навіть навчальні заклади. В студентських їдальнях з'явилися столи «лише для чорних». Виникли «азіатські» гуртожитки й дискотеки «для кольорових», вхід до яких «білим» був практично заказаний. Як підсумок, в замкнутих кварталах Берліна, Лондона і Парижа молодь стала втрачати можливості соціалізації й адаптації, на відміну від своїх однолітків, які проживають поза межами добровільного гетто.

Отже, мультикультуралізм на рівні європейських країн став обертатися жорсткою сегрегацією на локальному рівні. Виникнувши як суто культурологічний рух за те, щоб люди різної етнічності, релігії чи раси навчилися жити поряд, не відмовляючись від своєї культурної своєрідності, він виродився у свою протилежність — існування замкнутих спільнот у складі однієї держави. Маючи на увазі саме цю замкнутість, канцлер ФРН Ангела Меркель і охарактеризувала ситуацію як «абсолютний крах» політики мультикультуралізму. Саме ця замкнутість і небажання ототожнювати себе з громадянством Великобританії дала підстави прем'єр-міністру Девіду Кемерону підстави звинуватити деяких молодих людей у їх симпатіях до викривлених інтерпретацій ісламу і у співчутті до терористів. Саме ця замкнутість спонукала президента Франції Ніколя Саркозі нагадати про обов'язок іммігрантів «влитися в єдину спільноту, що являється національною».

«Нова громадянськість»

Останнім часом мультикультуралізм був підданий справді критичному шквалу. Консервативна критика тяжіє до заміни мультикультуралізму монокультуралізмом і наполягає на законодавчому закріпленні режиму привілеїв для домінуючих і традиційних для даної країни культурних груп. На цій під-

ставі деякі оглядачі часто називають цю консервативну течію «культурним імперіалізмом», або й навіть «новим расизмом».

На наш погляд, проблема не є настільки очевидною і однозначною. До її більш глибокого розгляду спонукає і той гучний скандал, який розгорнувся навколо презентації книги відомого німецького політика Тіло Сарацина «Німеччина самоліквідується. Як ми поставили свою країну на карту». Поштовхом до скандалу послужила фраза Сарацина про іммігрантів-мусульман, винесена журналом «Spiegel» в презентаційному анонсі: «В культурному і цивілізаційному аспекті їх цінності й уявлення про суспільний лад є кроком назад... Я б не хотів, щоб країна, в якій будуть жити мої внуки чи правнуки, була б здебільшого мусульманською, де на вулицях розмовляли б турецькою чи арабською, де жінки ходили б у хустках, а ритм життя задавав би заклик муедзина з мінарету» [11].

Книга вийшла у продаж 30 серпня 2010 року і протягом року розійшлася накладом 1,3 мільйона екземплярів. Така популярність сама по собі засвідчує про наростання соціального запиту на подібні видання. То невже Тіло Сарацин став тим новітнім харизматичним пророком, який раптом відкрив очі на виклик часу та запропонував єдиновірний шлях виходу «з полону єгипетського»?

Відповідь виявилася простою і дещо несподіваною — книга Тіло Сарацина, за експертними оцінками, «не містить в собі нічого принципово нового. В ній просто виявилися підсумованими, систематизованими і висловленими в достатньо дохідливій формі ідеї, уже озвучені впродовж останніх півтора-двох десятиліть авторами, яких прийнято відносити до духовної течії, що іменується іноді як «нова громадянськість» («neue Bürgerlichkeit»). Йдеться насамперед про історика Пауля Нольте, члена конституційного суду Німеччини Удо Ді Фабіо, про письменницю й телеведучу Єву Герман, а також про телевізійного модератора й письменника Петера Хане, про соціолога Гуннара Хайнсона й філософа Норберта Больца, а також цілого ряду інших авторів. Тобто в Німеччині, і не лише в ній, сформувалась потужна течія теоретиків, навколо яких утворився широкий громадянський рух нового німецького консерватизму, або на сучасному журналістському жаргоні — «неоконів» [12].

Останні роблять ставку на традиційні цінності Німеччини — сімейні, громадянські, національні. Вони наголошують на згубності сучасних процесів, пов'язаних із пануванням ліберальних, популістсько-демократичних і глобалізаційних тенденцій, а саме: мультикультурності, толерантності й політичної коректності в тій формі, як вони існували донині. Вони б'ють на сполох: сучасні демографічні процеси у розвинутих країнах, що нерозривно пов'язані із незворотними змінами морального клімату, можуть призвести до загибелі традиційної Європи в процесі тотальної зміни її національно-культурного ландшафту.

Приклад тому — Німеччину щорічно покидає 150 тисяч етнічних німців, які осідають здебільшого в країнах англосаксонського світу, де імміграційна політика орієнтована на висококваліфіковані кадри. А звідси й висновок: «країни старої Європи переживають щось на кшталт повзучого завоювання, що втілюється в поступове заміщення населення — вимивання активних, інтелектуально розвинутих, висококваліфікованих молодих людей і заміну їх погано соціалізованими, недостатньо навченими, порівняно слабо інтелектуально розвинутими нащадками іммігрантів — одержувачів соціальної допомоги, що не мають належної мотивації до праці. Де є поріг, що знаменує собою зміну національної і соціальної ідентичності країни, що піддана такому завоюванню, і як має відбуватися така зміна, ніхто поки сказати не може» [13].

Ситуація, що склалася, ставить під знак запитання — що, власне, слід розуміти під «толерантністю», і де межа цієї «терпимості», коли на практиці вона адресується лише одній із сторін: розмаїття і рівність культур побутує в формі «все мінус одна». І цією «одною» виявляється традиційна культура тієї чи іншої європейської країни, яка найчастіше виявляється такою стороною, що потерпає і програє. Саме ці ідеї й лягли в основу ідеології «нової громадянськості». За цих умов книга Тіло Сарацина зіграла свою роль в ідейному оформленні певного зрушення в бік повороту до неоконсервативних цінностей і громадянської відповідальності.

Важко сказати, у що виллється в остаточному підсумку дискусія на задані книгою «Німеччина самоліквідується» теми. Що відомо — згідно даним соціологічного опитування інститутом Forsa на замовлення журналу «Stern», 70 відсотків респондентів схвалювали висловлювання Тіло Сарацина. При цьому 61 відсоток погоджувалися з його твердженнями частково, а 9 відсотків — повністю. В разі, коли Тіло Сарацин взявся б створити свою партію, приблизно п'ята частина громадян Німеччини (18%) висловили свою готовність підтримати її на виборах. [14].

Однозначні висновки робити поки що зарано. Поки що мова не йде про якусь різку зміну в конфігурації традиційних партій Німеччини, але вже може йти про значну трансформацію ідеології й політики в лоні старих правлячих партій. В усякому випадку маємо справу із певними зрушеннями у суспільній свідомості «старої Європи» в сторону проголошення кінця епохи мультикультуралізму.

Ліберальна критика мультикультуралізму

Позиція політичних лідерів європейських країни — Меркель, Кемерона і Саркозі — ближча до ліберальної критики мультикультуралізму. Вона виходить із того, що збереження культурної своєрідності є безумовним правом усіх громадян. Але проблема полягає в тому, що наявне в практиці збереження

культурної своєрідності відбувається далєбі не добровільно, а найчастіше відбувається під тиском різноманітних расово-етнічних громад, а це вступає в протиріччя з правами людини, з принципом рівноправ'я і громадянською сутністю сучасного світу.

В цілому ліберальна критика наводить такі аргументи. По-перше, ця політика забезпечує державну підтримку не стільки культурам, скільки громадам і групам, які безпідставно беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу чи релігії. По-друге, державне спонсорування спільнот стимулює розвиток комунітарної (общинної) ідентичності, утискуючи індивідуальну. По-третє, мультикультуралізм штучно консервує традиційно-общинні відносини, стримуючи процес індивідуальної інтеграції представників різних культур в громадянське суспільство. По-четверте, політика мультикультуралізму провокує сегрегацію, породжуючи штучні кордони між громадами і формуючи установки на створення своєрідних гетто.

Відтак ті цінності, які прокламувалися в 1970-ті роки, перетворюються у свою протилежність: «Ця політика, згідно задумів архітекторів, повинна була захищати гуманізм, свободу культурного самовияву і демократію. Як виявилось, що на практиці поява замкнених поселень і кварталів веде до появи в них альтернативних управлінських інститутів, що блокують діяльність обраних органів влади на рівні міста і країни. За таких умов практично нездійснимим є захист прав людини» [15].

В основі ліберальної критики мультикультуралізму лежать фундаментальні зрушення в основі життєдіяльності і світосприйняття, які сталися на переломі ХХ і ХХІ століть. Накопичується все більше доказів того, що мультикультуралізм з'явився лише як історичний епізод, як прояв короткотривалої «зворотної хвилі», що завершила цикл індустріальної модернізації. Як уже зазначалося, індустріальна економіка ХХ століття спрощувала технології, адаптуючи їх до соціальних та культурних стандартів країн третього світу з надлишком дешевих трудових ресурсів. Нова ж постіндустріальна економіка високих технологій виявилася менш придатною для адаптації до локальних традиційних культур Сходу та Півдня. Зросли вимоги до якості трудових ресурсів, які стали оцінюватися згідно до універсальних і стандартизованих критеріїв.

Це принципово змінило характер світового розподілу праці. В країнах «глобальної Півночі» зменшується попит на робочу силу низької кваліфікації, і навпаки — заохочується притік лише висококваліфікованих спеціалістів. Змінюється й ставлення до вивозу капіталу. Так, американські фірми прагнуть розмішувати виробництва першої стадії (висококваліфікована розумова праця й дослідне виробництво) у себе вдома. Виробництво другої стадії (елементів, що вимагають кваліфікованої ручної праці) — в регіонах світової напівпериферії, які відзначаються високою якістю технічної культури і тривалою тра-

дицією кваліфікованої індустріальної праці. Наприклад мова може йти про Японію чи Шотландію. І, на кінець, виробництво третьої стадії, яке потребує рутинної, трудомісткої й малокваліфікованої праці (скажімо, виготовлення елементів електронних виробів і їх збірка) — переноситься в країни світової виробничої периферії — Китай (Гонконг), Філіпіни чи Індонезія.

Судячи з усього, ця тенденція збережеться й надалі, навіть коли з плином часу зміниться й конфігурація сучасної світ-системи. Так, згідно прогнозу одного з видатних американських теоретиків Еммануїла Валлерстайна, у центрі ядра капіталістичної світ-системи, де панування США нині хилиться до занепаду, вірогідним гегемоном у XXI столітті може стати Японія, а Китай перетвориться у їх спільну напівпериферію. Об'єднана Європа може залишитись на другій позиції у ядрі світ-системи, а її напівпериферією буде Росія. Сумна доля чекає на периферію капіталістичної світ-системи: тут «наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу — від Афганістану і Бангладеш до Алжиру і Замбії. Ті виявляються просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу... Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні в якості робочої сили, ні в якості споживачів» [16].

Звідси випливає закономірне питання — яким буде місце України за цього нового порядку, що чекає на наших дітей, і чому ми маємо їх вчити? Те, що Україна нині перебуває на периферії капіталістичної світ-системи, ні для кого не є секретом. Невже їй судилася роль «безробітних світового рівня»?

Поки що перспективи не такі вже й погані. Наприклад, Збігнев Бжезінський звертає увагу на здатність українців швидко адаптуватися до нових умов й інтегруватися в країни Європейського Союзу. Згадуваний вище Тіло Сарацин, дорікаючи туркам і арабам за їх небажання у повній мірі соціалізуватися, в той же час з прихильністю відгукується про росіян, білорусів та українців, які успішно інтегруються в німецьке суспільство. На його думку, саме ця категорія іммігрантів демонструє справжню толерантність, яка передбачає взаємність і повагу до традиційних звичаїв країни перебування. Однак суть не в тому, як можуть інтегруватися українці, а як зможе інтегруватися Україна як держава.

Глобалізація і національна держава

Зазвичай культура сприймається у нашій свідомості як національна культура — «французька культура», «російська культура», «українська культура». А між тим, в історичній ретроспективі, корені цієї звички простираються не так вже й далеко в глибину віків. Витоки цієї інтелектуальної традиції лежать у філософії історії Йоганна Гердера та його послідовників з числа німецьких романтиків. Ця філософія з'явилася як рефлексія на утворення національних

держав та відображала собою феномен «національної культури» як знаково-символічної системи, дотримуваної жителями певної державної території. По другому й бути не могло, адже модерна держава XIX середини XX століть позиціонувала себе саме як національна, джерелом суверенітету якої в площині політичній проголошувалася нація. Відтак по суті своїй національна держава передбачає співпадіння політичних і культурних кордонів, а «розбудова нації» стає одним із найважливіших елементів внутрішньої політики, коли завдяки створенню єдиного комунікаційного простору держава систематично перетворює різноманітне населення підвладної території в однорідну націю.

Звісно, в історії були й приклади багатонаціональних держав — Росія Романових, Австрія Габсбургів, Оттоманська Туреччина чи Велика Британія — в яких теж докладали зусиль в напрямку гомогенізації культури, але не завжди успішно. Саме тому вони й називалися не «національними державами», а імперіями. Англійський дослідник Майкл Гектер на прикладі аналізу «внутрішнього колоніалізму» Шотландії, Ірландії та Уельсу в складі Великобританії запропонував таку класифікацію: якщо держава досягла успіху щодо досягнення культурної однорідності населення, то її називають «національною державою», а коли ні — то називають імперією. Висновок що не кажи радикальний, але він дає поштовх до подальших роздумів.

Так, розширене відтворення й утвердження національної культури відбувалося в час модерну завдяки державному контролю над: 1) циркуляцією по всій території книг, газет та інших друкованих матеріалів; 2) забезпеченням одних і тих же соціонормативних цінностей через систему загальної середньої освіти; 3) відтворення культурних еліт та працівників системи освіти через систему вищих навчальних закладів. Потужною школою патріотичного виховання ставала і армія, заснована на принципі загальної військової повинності. У підсумку, зазначає відомий російський дослідник В. Малахов, «обіцянка захисту культури як головного надбання нації служило щонайважливішим джерелом легітимності держави. В епоху модерну громадяни тієї чи іншої держави адресують їй свою лояльність саме тому, що бачать в ній гаранта того колективного блага, яке іменується національним суверенітетом. Суверенітет же має як політичний, так і культурний вимір. Це не лише незалежність у прийнятті незалежних рішень в політичній і економічній сферах, але й культурна незалежність чи, принаймні, висока ступінь автономії у культурній сфері» [17].

Доба глобалізації поставила питання про державний національний суверенітет під сумнів. Звернемося ще раз до світ-системної моделі Еммануїла Валлерстайна, де суспільно-економічне життя окремої національної держави та її інституцій відбувається шляхом утворення складних конфігурацій взаємних залежностей між світовим центром, напівпериферіями та периферією. У підсумку, країна вплітається в процес глобалізації, який проявляється в русі

капіталів, технологій, інформації, товарів, послуг а також масового переміщення людей по всій планеті.

В площині культури процес глобалізації виявляє себе чи не найнаочніше. Сучасне телебачення та інші різновиди медіа роблять можливим циркуляцію соціонормативних цінностей і культурних зразків поверх національних кордонів. Оскільки доступ до них все в меншій мірі залежить від майнового й освітнього статусу користувача, то людство, за відомим висловом Маршала Маклюєна, все в більшій мірі буде перетворюватися у «глобальне село», де всі про все будуть знати. Відтак, прогнозує Террі Іглтон, якщо культура в минулому була тим фактором, що дав національній державі її основу, то в майбутньому культура стане тим, що зруйнує національну державу. [18]. Наскільки серйозним є подібний виклик?

Теоретики «культурних потоків» дають свою версію п'яти вимірів процесу культурної глобалізації, кожен із яких веде до формування відносно автономних сфер у межах національної держави.

По-перше, формування *етносфер*, які утворюються в результаті масових переміщень людей — від трудових мігрантів і біженців до туристів і комівояжерів. Всі вони, переміщуючись із одного регіону в інший, переносять із собою на нове місце проживання частину свого минулого способу життя, змінюючи культурний ландшафт країни перебування і, разом з тим, змінюючись самі. По-друге, це *техносфера*, яка виникає в результаті діяльності багатонаціональних і транснаціональних корпорацій. Вони розміщують свої виробничі потужності і торгові мережі по всьому світу, формуючи, тим самим, достатньо багаточисельні групи «глобального класу» управлінців, які поширюють свої моральні норми і свій спосіб життя. По-третє, це *фінансосфери*, що утворюються валютним і фінансово-сировинним біржам, які густою мережею опутали ту частину світу, яка становить інтерес для фінансового капіталу. Персонал цих фірм тяжіє до ототожнення себе з фірмою як нібито з громадянською належністю. По-четверте, медіасфери, що формують інформаційні потоки, орієнтовані на всесвітнє споживання. Насамперед це телевізійна продукція, передачі міжнародних радіостанцій, виробництво і розповсюдження кінопродукції. І, нарешті, по-п'яте, це формування ідеосфер, які забезпечують циркуляцію різноманітних ідеологій — як підтримуваних державою, так і контркультурних [19].

В такий спосіб відбувається своєрідна глобалізована «культуризація» суспільства на всіх рівнях. Глобалізація створила передумови того, що культура починає пронизувати собою економіку й політику. Те, що японські автомобілі є більш затребуваними на світовому ринку ніж німецькі пояснюється не просто «модою», а тим, що японські робітники у позаробочий час обов'язково відвідують курси технічної творчості, їм організують колективне відвідування

театрів і концертних залів, інакше, без відчуття гармонії і краси, автомобільна продукція втратить у своїй технічній та естетичній якості. Такою є сутність розвинутого капіталізму, який намагається перетворити результати діяльності у будь-якій сфері в товар, що має принести прибуток — байдуже, чи то є продукт високої культури, чи культурний сурогат. Відтак здатність національних держав підтримувати тотожність політичних і культурних кордонів як суспільного блага залишається актуальною, особливо за умов звуження їх культурного суверенітету.

Висновки

Отже, в добу глобалізації національні держави ведуть боротьбу за утримання культурної влади, продовжують докладати зусиль щодо гомогенізації знаково-символічного простору — як на національному, так і на транснаціональному рівні. Однак, на практиці, особливо коли йдеться про периферію капіталістичної світ-системи, можемо говорити скоріше про стилізацію суверенності, ніж про її реальне здійснення. Коли під суверенітетом розуміється незалежність у прийнятті рішень, то від суверенітету у сфері інформаційних технологій, розповсюдження ними тих чи інших культурних продуктів часто-густо залишилися тільки спогади чи прекраснодушні мрії. Більше того, коли під глобалізацією найперше за все розуміється всесвітній обмін, то ні в економічному, ні в політичному житті він не відбувається настільки інтенсивно, як у сфері культури.

За цих умов *мультикультурність* як суспільний феномен був і залишається об'єктивною реальністю, з якою необхідно рахуватися. Однак слід акцентувати на тому, що є й *мультикультуралізм* як політичний курс, що привів врешті-решт до посилення сепаратистських тенденцій з боку окремих етнокультурних спільнот. Саме цей політичний курс став загрожувати суспільній інтеграції європейських держав, що й викликало занепокоєння громадськості та правлячих кіл європейських держав. На зміну мультикультуралізму приходить політика міжкультурного діалогу на основі принципу взаємності — процес культурного обміну має бути двостороннім.

Зрозуміла річ, не все так просто і однозначно — йдеться лише про домінуючий тренд. З одного боку, сучасна національна держава все ще залишається суб'єктом виробництва і розповсюдження певного культурного продукту, а також активним фактором соціальної комунікації. З другого боку, впродовж останніх трьох десятиліть відбувається формування глобальної культурної сфери. А тому сьогодні вже ніхто б не взявся стверджувати, яким буде остаточний підсумок навіть пропагованого нині міжкультурного діалогу, що приходить на зміну мультикультуралізму.

В основі кризи мультикультуралізму лежать потужні, глибинні процеси. Нині в глобальній культурній сфері намітилося безліч вододілів, і не лише по звичній для нас лінії «Захід — Схід», а й по лінії, що поділяє й сам «західний» культурний простір. Так, наприклад, по один бік в цьому протистоянні — культура ненаситного споживацтва (консюмеризм) і віра в безкінечний прогрес і безкінечну експлуатацію природних і людських ресурсів, а по другий бік — екологізм і усвідомлення необхідності відповідального ставлення до людини і природи. Той же Террі Іглтон, який напророчив деградацію національних держав під дією культурних факторів, прогнозує: «Велика вірогідність того, що головна криза капіталізму відбудеться в наступні десятиліття, однак не можна стверджувати це з упевненістю, — так само як і те, що буде соціалізм. Те, що майбутнє має відрізнятись від сучасного, не гарантує того, що воно буде скільки-небудь кращим. Але оскільки Захід стягує свої фуртони у все більш тісні кола і відгороджується від відчуженого, вигнаного, злиденного населення «відторгнутих» (як дома, так і за кордоном); і оскільки громадянське суспільство усе більш руйнується до самих основ, не потрібен Нострадамус, щоб побачити пляму бурі на горизонті» [20].

Тут варто зважити на те, що ще в 2002 році, за 6 років до нинішньої фінансово-економічної кризи, яка переростає в системну кризу капіталізму, Террі Іглтон уже ставив під сумнів віру у непорушність капіталістичної системи. Він зазначав, що навіть МВФ уповні усвідомлює, наскільки хворобливо нестабільна ситуація в цілому. Глобалізація поглиблює цю нестабільність: якщо одна частина світу пов'язана з кожною другою частиною, то потрясіння в першій рано чи пізно можуть означати вибух в іншій і кризу в третій. Чи означає це, що нинішня світ-система капіталізму буде просто рухатись далі й далі? — запитує він. І відповідає: «Ніскільки. Вона вповні здатна до руйнівної зупинки... Ось чому настільки необхідними є опозиційні сили: для того, щоб опиратися якомога довше фашизму, погромам і дикості, які мають явитися результатом головної кризи системи» [21]. Як засвідчує історичний досвід, будь-яка системна криза рано чи пізно проявляється в загостренні національного питання, де набуває, на превеликий жаль, жорсткого радикального протистояння. І цій небезпечній перспективі слід запобігти.

За даної ситуації конструктивні сили в світі мають пропонувати не шторм, а надійне місце прихистку в бурі для вирішення невідкладних завдань сучасності: ліквідації злиднів, нетерпимості, жорстокості, неписьменності, голоду, збереження довкілля. У цьому суперечливому світі, за словами Генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора, «місія вищої освіти виходить далеко за рамки простої передачі знань. Сьогодні вища школа повинна готувати таких громадян, які б уміли самостійно мислити й вбачати в культурних різницях хорошу можливість для плідного діалогу, а не загрозу» [22]. Без цього ми не

зможемо досягти адекватного відчуття національної ідентичності — чіткого бачення свого місця в сучасному глобалізованому світі, де кожен народ має виповнити свою історичну місію і самореалізувати закладений в його культурі творчий потенціал.

Література

1. «Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций» // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl...
2. «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». М., 2009, — С.9.
3. Там же. — С. 33.
4. Там же. — С.35.
5. Владимир Путин. Россия: национальный вопрос // <http://www.ng.ru/printed/264437>
6. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., — 2004, — С.51.
7. Межкультурный и межрелигиозный диалог в целях устойчивого развития; Материалы международной конференции. — Москва, Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации, 13–16 сентября 2007 г. — М., Изд-во РАГС, — 2008. — С.418.
8. Сеннет Р. Падение публичного человека. М., — 2002. — С.120.
9. Паин Э. Гражданская культура развивается не вместо национальных культур, а вместе с ними // http://www.gorby.ru/presscenter/news/show_28526/
10. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна // <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirnoe-sosuschestvovani...>
11. Политически нечитабельные // http://lenta.ru/articles/2010/08/31/thilo/_Printed.htm
12. Конец мультикультурной эпохи // <http://www.perspectivy.org/print.php? ID=71619>
13. Там же.
14. Опрос: 70 процентов немцев одобряют высказывания Тило Саррацина // <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5986162,00.htm>
15. Паин Э. Закат вульгарного мультикультурализма как возрождение культуры модерна // <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Mirnoe-sosuschestvovani...>
16. Валлерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика // Свободная мысль. — 1996. — №5. — С.41–42.
17. Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации // <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm>
18. Див. Иглтон Т. Идея культуры. — М., 2012. — Изд. дом Высшей школы экономики. — С. 192
19. Малахов В. Национальная культура в эпоху глобализации // <http://www.humanitatis.info/19almanax/malaxov.htm>

20. Иглтон Т. Убежище в буре истории // http://scepsis.ru/libraru/print/id_1664.html
21. Там же.
22. Стратегические ориентиры развития высшего образования // http://charko.narod.ru/text/an8/1_1.htm

Василий Ткаченко. Реквием по мультикультурализму: поучительные уроки гуманитарной политики.

В статье затронуты вопросы кризиса идеологии, политики и практики мультикультурализма в современном глобализированном мире, основные направления консервативной и либеральной критики мультикультурализма в Европе, некоторые проблемы реализации этнонациональной политики в России и Украине.

Ключевые слова: глобализация, национальная идентичность, мультикультурализм, культурное разнообразие, межкультурный диалог, толерантность, гуманитарное образование, обучение демократической гражданственности, культурный суверенитет, принцип историзма.

Vasyl Tkachenko. Requiem for Multiculturalism: Insightful lessons of Humanitarian Policy.

The article highlights the crisis of ideology, politics and practice of multiculturalism in today's globalized world, the main tendencies of the conservative and liberal critics of multiculturalism in Europe, some of the problems of the ethnic policy in Russia and Ukraine.

Keywords: globalization, national identity, multiculturalism, cultural diversity, intercultural dialogue, tolerance, liberal education, education for democratic citizenship, cultural sovereignty, the principle of historicism.